

KNYGOS ISTORIJOS ŠALTINIAI

DOMAS KAUNAS

Vilniaus universiteto Knygotyros ir dokumentotyros institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: domas.kaunas@kf.vu.lt

Knygos istorijos šaltinių mokslas, arba šaltiniotyra, – knygotyros dalykas, tiriantis knygos istorijos šaltinių atsiradimą, jų išaiškinimą, klasifikavimą, vertinimą ir naudojimą. Knygos istorijos atžvilgiu jis yra pagalbinis mokslas. Tai iš dalies teorinis, iš dalies taikomasis mokslas. Teorinė šaltiniotyra tiria šaltinių autentiškumo, patikimumo, sisteminimo, taikomoji – šaltinių bazės formavimo ir naudojimo klausimus. Universalus šaltinių išteklų apdorojimo metodologinis sprendimas yra jų klasifikavimas. Pagrindinės klasifikavimo sąvokos yra tipas ir rūšis. Tipu laikoma bendrą esminę savybę turinčių duomenų, kūrinių arba vienerūšių daiktų grupės modelis, rūšimi – bendru arba daliniu požymiu tipą atitinkantis klasifikuojamas objektas. Įvairių šalių mokslininkų sutarimu šaltinių tipas dažniausiai nustatomas pagal tokius požymius: 1) pagal atsiradimo laiką (skirstomi į pirminius ir antrinius), 2) pagal informacijos formą (skirstomi į rašytinius, vaizdinius, garsinius, lingvistinius ir daiktinius). Knygos istorijai svarbiausias antrasis požymis, pagal kurį šaltiniai skirstomi į rašytinius ir nerašytinius. Rašytiniai šaltiniai yra gausiausi, todėl remiantis jų paskirties požymiu skirstomi į šias rūšis: 1) tiriamos knygos, 2) direktyviniai dokumentai, 3) kritikos ir vertinimo medžiaga, 4) bibliografinės rodyklės, 5) statistikos žinynai, 6) knygos įstaigų ir įmonių žinynai, katalogai, adresų knygos, 7) archyviniai raštvedybos dokumentai, 8) leidinių anonsavimo publikacijos, 9) periodinių leidinių informacinė medžiaga, 10) dienoraščiai, 11) laišakai, 12) atsiminimai, 13) kitų mokslų knygos tyrinėjimai, 14) publicistika, 15) knygų nuosavybės ženklai, 16) kiti rankraštiniai ir spausdintiniai šaltiniai. Nerašytiniai šaltiniai ne tokie įvairūs. Jiems skiriami: 1) vaizdo ir garso dokumentai, 2) materialinės kultūros objektai (pastatai, įrengimai, memorialiniai paminklai, knygos kultūros priemonės). Kritinis šaltinių vertinimas daugiausia kreipiamas į rašytinius šaltinius. Jis yra išorinis ir vidinis. Pirmasis padeda nustatyti šaltinio kaip dokumento rūšį ir jo požymius, antrasis – dokumento reikšmę. Remdamasis šaltinių visuma tyrėjas atkuria knygos praeities faktus ir reiškinius, kurie sudaro pagrindą knygos raidos dėsningumams nustatyti.

Reikšminiai žodžiai: knygotyra, knygos istorija, pagalbiniai mokslai, šaltiniotyra, istorijos šaltinis, rašytiniai šaltiniai, nerašytiniai šaltiniai, rankraštinis paveldas, spausdintinis paveldas, šaltinio tipas, šaltinio rūšis, šaltinių klasifikavimas, kritinis šaltinių vertinimas.

Žmonės, neišmanantys istorijos, visada lieka vaikai
Priskiriama Herodotui (V amžius pr. Kristų)

Istorija yra gyvenimo mokytoja
Markas Tulijus Ciceronas (106–43 pr. Kristų)

Tautos istorikas yra pranašas, numatantis jos ateitį
Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831)

Komunikacijos ir informacijos krypties mokslų šaltiniotyriinių dalykų – teorijos ir metodikos – būklė nevienareikšmė. Atlikus pastarųjų penkerių metų monografijų žvalgomąją analizę net plika akimi matyti, kad darbų parengiamojoje fazėje – medžiagos rinkimo, kritinio vertinimo ir interpretavimo – iš esmės visavertiškai įveikiamas tik pirmasis etapas, susidedantis iš šaltinių paieškos, atrankos ir klasifikavimo. Jų patikimumo patikra, apdorojimas, esminių faktų nustatymas, jų conceptualus modeliavimas retai peržengia mėginimų slenkstį. Šaltinių kritikos stoka būdinga kone visų autorių darbams. Tai lemia Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto mokslo tyrinės mokyklos patirties stygius ir savita komunikacijos ir informacijos krypties mokslų prigimtis, kilusi iš komunikacijos ir informacijos mokslų daugialypumo dėl skirtingų jų ištakų. Nuo šios aplinkybės priklauso visos krypties šakinės struktūros patvarumas ir jos tradicinių mokslo šakų autonominė raida. Poveikio turi nevienodas kryptį formuojančių mokslo šakų teorijos ir istoriografijos bagažas. Tradiciniai mokslai – bibliotekininkystė, knygotyra, žurnalistika – keičiantis institucinei organizacijai (atsiskiriant nuo Istorijos fakulteto) nedaug ką paveldėjo. Pasitraukus senajai

mokslininkų kartai, buvo prarasta jos patirtis ir gyvasis ryšys, o naujosios dokumentotyras, informacijos, komunikacijos ir kitos šakos dar nespėjo jos įgyti. Greičiausiai dėl to šaltiniotyrai nedaug vietos tenka tiek studentams skiriamuose kursuose, tiek juos rengiančių dėstytojų darbuose. Akademikė aplinkoje nesunkiai pastebima, kad dėl Lietuvos aukštajame moksle viešpatuojančios komercializacijos orientuojamasi į smarkiai besikeičiančius, nuolat kailį verčiančius ir nusistovėjimo nesulaukiančius akademinius dalykus.

Mokslo būklę lemia ir jo brandos vidinės prielaidos ir sąlygos. Dar tebevyksta Lietuvos knygotyros institucionalizacija. Proceso pažangos paskatos ir trukdžiai susipynę. Viena vertus, knygotyrai motyvuojamąjį poveikį daro turtingi ir vertingi senosios ir naujosios Lietuvos rankraštinio ir spausdintinio paveldo ištekliai, šimtmečius trukusi jų grobikiška deportacija už šalies ribų ir didelių dabarties tyrėjų pastangų reikalaujantis jų prieigos ir įsisavinimo procesas, gyvybingas šiuolaikinis knygų leidybos ir prekybos verslas, knygos kultūros ugdymo ir aktualinimo uždaviniai, kita vertus – šalies ekonominės būklės ir visuomenės dvasinio stabilumo krizė, humanistinės kultūros devalvacija, komercializacijos prioritetai aukš-

tajame moksle. Tai yra aukštos kvalifikacijos knygos mokslininkų bendruomenės gausėjimo, kartu ir naujo požiūrio į knygotyra brandos ir modernėjimo trukdžiai. Tačiau atsiranda ir naujų, išorinių, paskatų ir galimybių. Plečiasi ir stiprėja Lietuvos knygotyrininkų ryšiai. Pripažinimą namie ir svetur lemia monografiniai veikalai, tarptautinės Vilniaus universiteto knygotyros konferencijos ir pusės amžiaus istoriją skaičiuojantis mokslo darbų leidinys „Knygotyra“, mokslininkų ir doktorantų dalyvavimas kitų šalių mokslo renginiuose. Bendradarbiavimas perauga Baltijos regiono (pirmiausia Baltarusijos, Estijos, Latvijos, Lenkijos, Rusijos) ribas. Artimesnės tampa Skandinavijos šalių, Didžiosios Britanijos, Vokietijos, vis dar nepasiekiamos JAV mokslo mokyklos.

Istoriografija ir šaltinių mokslas svarbus ne tik istorijos fakultetų dėstytojams ir studentams. Jo poreikį ir aktualumą sustiprina tai, kad įvairių šalių universitetuose tiek tradicinių istorikų, tiek kitų krypties mokslų istorikų rengimo programos vykdomos ne tik humanitarinių, bet ir socialinių mokslų fakultetuose. Tinkamas pavyzdys būtų ir Vilniaus universiteto Komunikacijos fakultetas. Jo apsisprendimas dalyvauti šalies prioritetine pripažintoje Nacionalinėje lituanistikos plėtros 2009–2015 metų programoje, Seimo įkurtoje Lituanistinių tradicijų ir paveldo įprasminimo komisijos veikloje, studijų programose stiprinant ir plečiant paveldo informacijos ir komunikacijos studijų ir tyrimų kryptį reikalauja daugiau dėmesio skirti istorijos dalykams, kartu ir šaltiniotyrai. Yra galimybių įveikti

ir pastaruoju metu akivaizdžiai padidėjusį intuityvų studentų skepticizmą dėl istorijos dalykų studijų, kylantį iš bendrųjų visuomenės moralinių ir pilietinių pareigų suvokimo problemų, ir dėstytojų nenorą dirbti didelių pastangų reikalaujančią, kartais tiesiog rutininį dokumentinio paveldo išteklių tyrimo ir rezultatų aktualinimo darbą. Sprendžiant problemas, būtina ir aukšta akademinio kolektyvo narių tarpusavio bendravimo kultūra, ir pareigos supratimas, ir strateginis mokslo planavimas, ir jo aktualių temų vykdytojų motyvavimas.

Lietuvių knygotyrininkai gilesnių ir fundamentalesnių darbų šaltiniotyros teorijos ir metodikos klausimais dar neparengę. Tai verčia studijuoti kaimyninių šalių patirtį. Parankine mokomąja knyga laikytinas lenko Józefo Szymańskio vadovėlis *Istorijos pagalbiniai mokslai (Nauki pomocnicze historii)*. Iki 2006 metų jis išėjo jau šešis kartus ir naudojamas ne tik Lenkijos, bet ir kitų šalių, taip pat ir Lietuvos, universitetuose. Vadovėlis universalus. Jis skirtas archeologijos, archyvistikos, bibliotekininkystės, istorijos ir meno istorijos studentams. Be bendrųjų šaltiniotyros klausimų, skyriuje „Istorinė knygotyra“ (Bibliologija historyczna) autorius aptaria knygotyros istoriografiją, aiškina kodikologijos, spausdintinės knygos, jos sklaidos ir funkcionavimo visuomenėje savitumus, pateikia gana išsamią literatūros bibliografiją [16, 389–439]. Iš rusų autorių gilesnis O. M. Meduševskajos metodologinio darbo *Šaltiniotyra: teorija, istorija, metodas* skaitmeninis leidinys [21]. Nagrinėjamai problemai artimesnė maskviškių

R. A. Simonovo ir O. V. Andrejevos mokomoji priemonė *Knygos istorijos šaltiniotyra ir istoriografija*. Ji spaudos būdu publikuota 1993 m. [22], o patobulinta skaitmeninė versija neseniai įkelta į Maskvos valstybinio spaudos universiteto nuotolinio mokymo centro skaitmeninių leidinių portalą [23]. Rusų knygotyrintinkų teigimu, šaltiniotyros užduotis yra atkurti procesus, susijusius su rašties atsiradimu, jos fiksavimo ir platinimo priemonėmis ir formomis, knygų vartojimo būdais ir skaitymo psichologiniais ypatumais. Mūsų manymu, tokiam apibrėžimui galima pritarti, tačiau būtinas ir patikslinimas: jis yra nusakomojo pobūdžio. Mokomojoje priemonėje rašoma, kad tyrimą galima vykdyti naudojant klasikinius lingvistinės ir istorinės šaltiniotyros, specialiuosius istorinius ir knygotyrintinius metodus. Jie tiksliau neapibūdinti. Pagrindinėmis šaltinių rūšimis R. A. Simonovas ir O. V. Andrejeva pripažino periodinius leidinius, atsiminimus, statistikos leidinius ir archyvinę medžiagą. Svarbiausia laikoma pastaroji. Ši klasifikacija taip pat liko neargumentuota, nors ja remtasi aptariant visą kelių šimtmečių rusų knygos raidos istoriografiją.

Bibliotekinė ir internetinė paieška signalizuoja apie didėjančią lietuvių istorikų dėmesį šaltiniotyrai. Tačiau sistemingų tiriamųjų, taikomųjų ir mokomųjų publikacijų rastume dar nedaug. Išimtį sudarytų bendrojo lavinimo mokykloms skirti docento Benedikto Šetkaus praktiniai patarimai *Darbas su istorijos šaltiniais* (2002) [18]. Kai kurie jo skyriai, ypač šaltinių klasifikavimo ir ver-

tinimo metodikos klausimais, gali tenkinti ir studentų poreikius. Neabejotina, kad šią istorikų patirtį knygotyrintinkai nesunkiai perims ir kūrybingai pritaikys.

Šio straipsnio autoriaus tiesioginė rusų mokyklos šaltiniotyros pažintis siekia 1983 metų rudenį. Profesoriaus Levo Vladimirovo tarpininkavimu teko dalyvauti knygos istorijos dėstytojų kvalifikacijos kėlimo kursuose, surengtuose Kultūros institute Maskvoje. Jame veikė pirmoji tuometinėje Tarybų Sąjungoje įkurta Knygotyros katedra. Jos vedėjas profesorius Aronas Jakovlevičius Černiakas (gim. 1921) per pirmąjį susitikimą pabrėžė, kad kitų tokių katedrų kol kas nėra, tačiau atsiranda vis daugiau bibliografijos katedrų, plečiančių profilį ir besivadinančių knygotyros ir bibliografijos vardu. Profesorius apibūdino institute skaitomų knygotyros ir knygos istorijos paskaitų ciklą, rengiamas programas ir mokymo metodines priemones. Sudėtingiausia užduotis – parengti knygotyros dalyko vadovėlį. Pasiekimų, esą, dar nedaug: literatūra prieštaringa, vertinimai subjektyvūs, požiūriai skirtingi. Profesorius perskaitė keletą paskaitų. Užrašuose liko jų konspektai. Svarbiausios paskaitos buvo skirtos *knygos* sąvokai, knygos tipologijai, knygos istorijos teoriniams klausimams, technikos knygos istorijai. Viena paskaita, kaip ir dera tiems laikams, buvo padiktuota sovietinės aktualijos – knygos vaidmens įgyvendinant Tarybos Sąjungos maisto programą. Lektorius nuolat pabrėžė poleminę mokslo ir akademinę atmosferą, varžytines su kitomis, ypač bibliografų, stovyklomis.

Jutome jo, kaip lyderio ir autoriteto, pasitikėjimą savimi ir perspektyvą. Nesvarstysiu, kiek ir kaip jo įžvalgos pasiteisino. Mano galva, kompetentingiausia profesoriaus pozicija buvo knygos istorijos apibrėžimo, tyrimo objekto, dalyko, uždavinių, šaltinių ir periodizavimo klausimais. Kita vertus, per paskaitas išsirutuliojo gana gyva ir konstruktyvi diskusija, nes auditorija jai buvo subrendusi ir pasirėngusi. Profesorius pateikė knygos istorijos šaltinių klasifikavimo schemą, joje išskyrė šaltinių rūšis, kiekvieną jų charakterizavo atsiliepdamas į pastabas arba oponavimą, tikslino sąvokas ir argumentus. Šią schemą išsaugojau konspekte:

- 1) marksizmo leninizmo klasikų veikalai,
- 2) Tarybų Sąjungos komunistų partijos ir tarybinės vyriausybės dokumentai,
- 3) pačios knygos,
- 4) medžiaga, vertinanti knygas (recenzijos, referatai, apžvalgos ir kt.),
- 5) statistikos duomenų leidiniai,
- 6) bibliografinės rodyklės,
- 7) oficialiosios raštvedybos dokumentai,
- 8) periodika,
- 9) publicistika,
- 10) memuarai,
- 11) laišakai,
- 12) šaltiniotyros darbai.

Suprantamas ideologinės ištikimybės liudijimo – dviejų pirmųjų pozicijų poreikis ir prasmė. To meto viešo dialogo su auditorija sąlygomis jos buvo neišvengiama duoklė sovietiniam dogmatizmui. Profesorius nebuvo nuoseklus marksistas ir sovie-

tinis patriotas, 1990 metais išvyko į Izraelį, kaip rodo interneto skersvėjai, naujoje tėvynėje, vertindamas Rusijos praeitį ir dabartį, tapo objektyvesnis ir kritiškesnis. Iš Rusijos knygotyros istorijos tebėra neišbrauktas. Enciklopedijoje *Knyga* (*Книга*. Maskva, 1999) įdėtoje biogramoje laikomas techninės knygos istorijos mokslinės mokyklos kūrėju, nors pastaruoju metu cituojamas vis rečiau. Vien toks autoriteto pripažinimas leidžia A. J. Černiako suformuluotą knygos istorijos šaltinių klasifikaciją aprioriškai laikyti pagrįsta ir pripažinta.

Lietuvos knygos istorijos šaltiniotyra iki šiol išlieka teoriškai neįprasminta. Nėra šaltinių bazės formavimo metodikos, struktūros, imties, santykio su kitų mokslų šaltiniotyra pagrindimo, neparengtas sąvokų sąvadas ir aiškinamasis apibrėžimų žodynas. Mokslininkai ir doktorantai dažniausiai kečia tik jų darbams aktualių šaltinių paieškos, išteklių pakankamumo, kokybės ir jų panaudos klausimus. Siekiant spartinti ir didinti knygotyriminkų įdirbį, būtina kelti aktualias problemas, skatinti atvirą pokalbį, rutulioti diskusijas konferencijose ir mokslinėje periodikoje. Labai svarbu atsigręžti į visų kartų knygos istorikų patirtį, ją išanalizuoti ir apibendrinti. Tyrimai ir įžvalgos pirmiausia turėtų vesti naujų mokomųjų leidinių link. Tokia padėtis lėmė teikiamo straipsnio tikslą: įvardyti ir apibūdinti esminį šaltinių tipų ir rūšių kompleksą, kuriuo remiantis galėtume atkurti knygos istorijos vyksmą, jį veikusias aplinkybes ir asmenis. Svarbiausi tyrimo uždaviniai būtų šie: 1) nustatyti šaltinių atrankos ir struk-

tūravimo principus, 2) pagrįsti šaltinių klasifikacijos hierarchiją, 3) argumentuoti šaltinių kritinį vertinimą. Šioje vietoje, kad tolesnėje diskusijoje skaitytojams kiltų mažiau klausimų, taip pat norime priminti savo požiūrį į knygotyros ir knygos istorijos santykį. Straipsnio autoriaus įsitikinimu, knygotyra laikytina sintetinančiu knygos mokslu, knygos istorija – vienu iš jo dalykų. Aprioriškai teigiame, kad didesne dalimi gali būti tapatinama ir jų šaltiniotyrynė bazė.

Kadangi įprastinė svarstymų ir vertinimų raiškos vieta yra monografijų ir studijų įvada arba pratarinės, tad siekiant suvokti šaltiniotyrynės minties ir praktikos rutuliojimosi kelią ir dabartinę būklę buvo susipažinta su įvairių kartų autorių mokslinėmis publikacijomis. Iš jų reprezentatyviausiomis pripažintinos kelios. Lietuvos knygotyros mokyklai pamatą klojusią ir šiandienų dalyvių šaltiniotyrynės pažiūros siejasi ir skiriasi santykinai, nes nėra teorinio perimamumo ir nusistovėjusio savaiminio ryšio. Jose išžvelgtume kelias savitesnes grandis. Vyresniosios kartos mokslininkų (pavyzdžiui, Levo Vladimirovo ir jo vadovautos disertantės Vandos Stonienės) veikaluose šaltinių atrankos, klasifikavimo, vertinimo, rikiavimo pagal svarbą ir kitais metodikos klausimais net nerašoma, nors naudojami gana gausūs, ypač archyviniai, šaltiniai.

Viduriniajai kartai (šaltiniotyros požiūriu) skirtume Genovaitę Raguotienę ir Ireną Petrauskienę. Kai kuriuose jų veikaluose randame išsamias tiriamų problemų istoriografijas ir aptartą, tiesa, visada gla-

tai, šaltinių bazę. G. Raguotienės monografijoje *Spaudą atgavus* [15], svarbiausiame XX amžiaus pradžios lietuviškos knygos istorijos ir skaitytojo tyrinėjime, šaltiniais, neišskiriant ir nesigilinant į šią sąvoką, laikoma archyvų ir rankraštytų medžiaga, lietuviškos periodikos kronikinė informacija, atsiminimai, dienoraščiai ir laišakai, daugiausia publikuoti. Tokia dėstymo seka leidžia joje išžvelgti kai kurias šaltinių klasifikavimo ir rikiavimo pagal svarbą pastangas. Pažymėtina, kad autorė publikuotų šaltiniotyryninių darbų griežtai neskiria nuo istoriografinių. I. Petrauskienė monografijoje *Vilniaus akademijos spaustuvė* problemos tyrimo genezei atskleisti paskyrė septynis, panaudotų šaltinių aptarčiai – vieną, ir tai ne visą, puslapį [14]. Darbo pobūdis lėmė, kad svarbiausias tyrimo šaltinis buvo gausūs archyviniai dokumentai, todėl autorė juos suklasifikavo. Klasifikacija laikytina individualia, padiktuota atvejo situacijos, todėl stokoja universalumo ir platesnio taikymo galimybių. Nurodyti kiti savarankiški šaltiniai – bibliografinės rodyklės, ikonografija ir *spaustuvės leidiniai* (p. 9, 10). I. Petrauskienės monografijoje spaudos leidinys kaip tyrimo šaltinis lietuvių knygotyros šaltiniotyroje įvardytas pirmą kartą. Deja, šios naujos teoriskai nepagrįsdama autorė savo prioriteto neįtvirtino.

Iš minėtųjų autorių išskirtinas vienas lietuvių knygotyros mokyklos kūrėjų Vlado Žukas. Jo šaltiniotyryninių nuostatų savitumas geriausiai atsiskleidžia 2000 m. išėjusioje monografijoje *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje* [20] ir se-

rija „Lietuvos leidyklos“ 1994–1998 metais pasirodžiusiose keturiose mokslo apybraižose apie svarbiausias („Dirvos“, „Sakalo“, „Švyturio“) ir mažiau reikšmingas tarpukario spaudos leidyklas. Monografija yra pirmasis knygotyros veikalas, kuriame įdėtas savarankiškas „Šaltinių“ skyrius (p. 11–16). Jame gana išsamiai aptarti atskiri dokumentai arba jų rinkiniai, tačiau iki šaltinių loginio sisteminimo pagrindimo nenuėita. Leidyklų apybraižos mums svarbesnės kitu požiūriu. Jose pateikta gana didelė šaltinių rūšių įvairovė, iš kurios nesunku sudaryti nomenklatūrinį sąrašą:

- 1) bibliografinės rodyklės,
- 2) raštvedybos dokumentai,
- 3) atsiminimai,
- 4) informaciniai leidiniai,
- 5) laišškai,
- 6) ikonografija,
- 7) archyvinė medžiaga,
- 8) liudininkų arba amžininkų parodymai (t. y. sakytinės istorijos šaltiniai),
- 9) spaudos (periodinės ir neperiodinės) kronika,
- 10) publicistika.

Jei kruopščiai palygintume V. Žuko knygoje skelbiamas šaltinių apžvalgas, tai įsitikintume, kad pateiktos sąrašo tvarkos laikomasi ne visada, tačiau jame lengvai išvelgtume šaltinių rikiavimo pagal svarbą tendenciją. Autorius visais atvejais pirmenybę teikia bet kokios formos bibliografinėms rodyklėms (leidiniams, katalogams ir karto-tekoms), archyvinei medžiagai ir atsimini-

mams. Žinoma, toks atsiminimų sureikšminimas nėra logiškas, tačiau suprantamas: susitelkdamas prie tarpukario knyginkystės tyrimų, V. Žukas intensyviai eksploatavo iš gyvenimo išeinančios nepriklausomos Lietuvos inteligentų kartos skelbtus ir rankraštinius liudijimus, kurių atsiradimą labai dažnai pats inicijavo ir daug jų užfiksavo. Šaltiniai vertinami išsamumo ir patikimumo požiūriu, tačiau vengiama argumentavimo. Autorius tenkinasi konstatavimu. Greičiausiai dėl to kartais painiojamos ne tik šaltinio ir istoriografinio darbo sąvokos, bet ir jų esmė. Profesorius kaip šaltinio niekada neįvardijo pačios knygos.

Jaunesniajai tyrėjų kartai atstovauja nepriklausomos Lietuvos knygotyros mokyklos subrandinti mokslo daktarai Alma Braziūnienė [2], Nijolė Lietuvninkaitė [6], Remigijus Misiūnas [8], Daiva Narbutienė [9], Aušra Navickienė [10] ir Arvydas Pacevičius [13]. A. Navickienės monografija *Besikeičianti knyga XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje* pasirodė 2010 metų Vilniaus mugės išvakarėse. Ją pagrįstai galime laikyti naujausiu lietuvių knygotyros mokyklos pasiekimų įprasminimu. Monografijos šaltiniotyrinė dalis užima nemažą „Įvado“ dalį, pasižymi išsamumu, šaltinių turinio atskleidimu ir nuorodų gausa. Autorė naudotus šaltinius apibūdino tokiomis kategorijomis: 1) pačios knygos, 2) bibliografinės rodyklės, 3) oficialieji dokumentai (knyginkystės institucijų sistemos struktūrinius ir funkcinis ypatumus apibūdinantys dokumentai; nesusiję su toliau, 9 vietoje, nurodytais leidiniais),

4) institucijų archyviniai šaltiniai, 5) korespondencija, 6) atsiminimai, 7) visuomeninių organizacijų dokumentai, 8) periodinė spauda, 9) teisiniai, statistiniai ir informaciniai leidiniai. „Įvade“ šaltinių rikiavimas nepagrindžiamas, jis tik pažymimas, šaltinių patikimumo vertinimo pastangos nedrąšios. Privalumu laikytina naudotų šaltinių įvairovė. Taigi, apibendrinami galime teigti, kad naujosios kartos knygotyrininkų veiklą pratarėse ir įvaduose šaltiniotyrynė dalis jau įsisteisusi, tačiau dar neišskirta kaip savarankiška struktūra su logiškai darnia tyrimui naudotų šaltinių nomenklatūra, teorija ir metodika pagrįstu siekiu juos rikiuoti pagal svarbą, vartojimo dažnumą ir savitumus. Kita vertus, šiuose naujoviškuose veikaluose jau įtvirtintas *knygos kaip svarbiausio* arba *svarbaus tyrimo šaltinio prioritetą* ir darbo su knyga *de visu* metodas. Neabejotina, kad tokią mokslotyrynę pažangą lėmė nepriklausomybės metais doktorantams pradėtas skaityti mokslo metodikos kursas su istoriografijai ir šaltiniotyrai skirtomis valandomis, kai kurios šių dalykų enciklopedinės apžvalgos informaciniuose [4] arba nuorodos ir komentarai mokomuosiuose [5] leidiniuose. Ne vienas buvęs doktorantas jau tapo brandžiu dėstytoju ir mokslininku, patys imasi spręsti šaltiniotyros teorijos ir metodikos klausimus. Jų svarbos suvokimą spartina besiplečianti prieiga prie pasaulinės mokslotyrynės literatūros. Poreikio ir galimybių didėjimą liudytų Komunikacijos fakulteto Knygotyros ir dokumentotyros instituto 2003 m. surengtos knygotyros konferencijos „Knygos

nuosavybės ženklai kaip knygos kultūros paveldas“ dalyvių pranešimai. Pranešėjai ir pranešimų pagrindu rengtų straipsnių autoriai neišvengiamai susidūrė su tokių ženklų šaltiniotyrynės analizės ir klasifikavimo užduotimi. Pasitelkdama daugiausia lenkų ir rusų mokslininkų patirtį, A. Navickienė siekė nustatyti knygos nuosavybės ženklų vietą knygotyros šaltinių klasifikacijose [11]. Ypač išsamiai buvo aptartas prof. Krzysztofo Migońio 1985 m. paskelbtas bandymas [7] suformuoti universalią *bibliologijos* (kaip įprasta lenkų moksle, autorius teikia pirmumą šiai sąvokai, o ne *knygotyros*) *šaltinių klasifikaciją*. A. Navickienė lietuvių skaitytojus supažindino su lenkų knygotyros teoretiko siūloma šešių skirsnių klasifikacija (1. archyviniai dokumentiniai šaltiniai, 2. literatūriniai šaltiniai, 3. autobiografiniai dokumentai, 4. statistiniai šaltiniai, 5. bibliologiniai šaltiniai, 6. pačios knygos), tačiau nesiėmė vertinti nei jos sudarymo, nei rikiavimo pagal svarbą principų. Didelis autorės nuopelnas – remiantis pripažintų autoritetų nuomonėmis, gilinti dalinius klasifikavimo sprendimus ir teoriškai pagrįsti nuosavybės ženklų kaip tam tikros rūšies knygos istorijos šaltinio svarbą. Minėtosios konferencijos dalyvis A. Pacevičius nuėjo kita linkme. Jis sprendė senųjų, netiesiogiai liudijančių knygos nuosavybės ženklų tipologijos klausimą, bet jo su svarbiausiomis šaltiniotyros užduotimis nesiejo [12]. A. Pacevičiaus straipsnis pagrindė šaltinių bazės plėtros galimybę.

Vengiant kategoriškų teiginių visgi galima pripažinti, kad Lietuvos knygotyrynin-

kai iki šiol taip ir nesukūrė originalios šaltiniotyrynės terminijos vartosenos tradicijos, vienareikšmiško šaltinių rūšių apibrėžimo, pagrįstos loginės klasifikacijos, darniai neatskyrė šaltiniotyros ir istoriografijos turinio. Sporadiniuose tyrimuose šaltinius dažniausiai lėmė tikslo ir uždavinių specifika, šaltinių išteklių struktūra ir apimtis, todėl jų rikiavimas pagal svarbą ne visada rėmėsi mokslotyrynės metodikos nustatyta vertinimo skale. Ryškus subjektyvumo veiksnys: sprendimuose vyrauja formalizmas, asmeninė patirtis, intuicija. Laimėjimu galima laikyti šaltiniotyros kaip tiriamojo darbo elemento privalomą taikymą ir sukurtas šaltinių nomenklatūros formavimo prielaidas.

Siekiant skatinti ir tobulinti knygotyrynę šaltiniotyra, svarbu susipažinti su kitų humanistikos mokslų šaltiniotyra ir, nustčius sąsajas, remtis jos patirtimi. Šaltiniotyros srityje neabejotinas lyderis yra istorijos mokslas. Jis tiria ir aiškina dokumentuotą žmonijos praeitį, o tyrimo objektas yra dokumentuota žmonijos patirtis. Tirdami praeitį, istorikai padeda suvokti dabarties reiškinių ir procesų vyksmą, juos lemiančių veiksnių kilmę, praeities ir dabarties ryšį. Dokumentuota praeitis tirama remiantis būdų, įrankių ir technikų visuma, apibendrintai vadinama *istorijos metodu*. Istorijos mokslas baigė formuotis XIX a. pradžioje. Jo atsiradimas siejamas su pozityvizmo teorijos įsivyravimu, istorijos metodo visuotiniu pripažinimu ir įvaldymu, studijų ir mokslo universitetine institucionalizacija ir profesionalių istorikų rengimu. Istoriko profesijos kaip reiškinio atsiradimo svarbą

įprasmino laki filosofo G. W. F. Hegelio frazė, kurią įrašėme šio straipsnio pradžioje. Studijų ir tyrimų profesionalizacija sukūrė istorijos mokyklų ir koncepcijų plėtros prielaidas.

Per du šimtus metų intensyvios raidos istorijos mokslas sukūrė metodiką, kaip pasinaudoti artimų arba gretutinių mokslų laimėjimais. Su istorijos mokslu tiesiogiai susiję mokslai buvo pavadinti *pagalbiniais istorijos moksmais*. Jie sudaro istorijos mokslo interesais saistomą mokslo šakų arba dalykų sistemą, leidžiančią efektyviai plėtoti šaltinių bazę. Jais remiantis formuojami tyrimų medžiagos ištekliai, padedantys išaiškinti analizuojamos problemos istorinius faktus. Svarbiausios istorijos mokslo pagalbinės mokslo šakos, arba dalykai (šias sąvokas laiku sinonimais) yra:

- 1) bonistika, tirianti pinigų sistemos istoriją, popierinius piniginius atsisaitymo ženklus, vertybinius popierius, mokėjimo priemonės ir kt.;
- 2) chronologija, tirianti laiko skaičiavimo sistemas, nustatanti tikslias įvykių ir dokumentų datas;
- 3) diplomatika, tirianti senųjų aktų – juridinę galią turėjusių rašytinių dokumentų formulius, jų turinį, struktūrą ir raidą iki XVIII a.;
- 4) emblematika, tirianti emblemas (surtartinius ženklus, simboliškai reiškiančius kokią nors sąvoką arba idėją), jų atsiradimą, funkcionavimą, emblemos žymimų simbolių reikšmes;
- 5) epigrafika, tirianti epigrafus (įrašus ant statinių, akmens plokščių, metalo, molio, medžio ir kitų dirbinių);

- 6) faleristika, tirianti ordinus, medalius, pasižymėjimo ženklus, jų istoriją, apdovanojimo tradicijų atsiradimą ir kaitą; išsirutuliojo iš numizmatikos;
- 7) filigranistika, tirianti popieriaus vandenženklus (filigranus);
- 8) genealogija, tirianti dažniausiai aukšto visuomeninio statuso giminių, šeimų ir asmenų kilmę ir giminystės ryšius;
- 9) heraldika, tirianti herbus kaip skiriamuosius ženklus;
- 10) metrologija, tirianti matavimo vienetų sistemas ir jų raidą;
- 11) numizmatika, tirianti kaldintus pinigų, monetų gamybos istoriją, kaldinimo techniką ir meną, pinigų apyvartą pagal daiktinius ir rašytinius šaltinius, monetų kolekcionavimo istoriją, teoriją, metodiką ir organizaciją;
- 12) paleografija, tirianti rašto raidą, rašto senųjų ir šiuolaikinių formų grafiką;
- 13) sfragistika, arba sigilografija, tirianti vaške, lake ir popieriuje atspausčius spaudus kaip skiriamuosius ženklus, jų raidos istoriją;
- 14) šaltiniotyra, tirianti istorijos šaltinių tipus ir rūšis, formas, turinį, atsiradimą, autentiškumą ir patikimumą;
- 15) veksilologija, tirianti vėliavas kaip skiriamuosius ženklus.

Literatūroje, ypač Vakarų šalių istorikų darbuose, pagalbinių mokslo šakų, arba dalykų, nurodoma kur kas daugiau – iki trijų dešimčių. Kai kurie kitų krypčių mokslininkai

šias mokslų šakas laiko savarankiškais mokslais. Tai suprantama. Sprendimą lemia tyrėjų ryšys su minėtais mokslais (tiesioginis ar šaltutinis) ir tyrimų interesai. Istorijos mokslas susijęs su kitais humanitariniais ir socialiniais mokslais ir sandūroje su jais sukūrė prielaidas atsirasti naujoms mokslo šakoms: archeologijai, etnologijai, politologijai. Istoriją padeda tirti *gretutiniai mokslai* ir jų pagalbinės šakos, arba dalykai. Svarbiausiems skirtini:

- 1) archeologija, pagal materialinės kultūros liekanas tirianti žmonijos praeitį iki rašytinių šaltinių atsiradimo;
- 2) archyvytyra, tirianti archyvistikos istoriją, dokumentų valdymą, archyvų darbo teoriją, metodiką ir organizaciją;
- 3) etnologija, tirianti tautų kultūros raidą ir jos dėsningumus;
- 4) istoriografija, tirianti istorinės minties ir naratyvo istoriją;
- 5) kalbotyra (lingvistika), tirianti kalbą;
- 6) knygotyra, tarpšakinis mokslas, tiriantis rašto ir knygos kilmę, raidą ir funkcionavimą visuomenėje, jo istoriją, teoriją ir metodologiją;
- 7) literatūrologija, tirianti rašytojų kūrybą, literatūros istorijos procesus, kūrinių funkcionavimą visuomenėje;
- 8) politologija, tirianti praeities ir dabarties vidaus ir išorės politiką;
- 9) religijotyra, tirianti religijų kilmę, istoriją, ryšius ir vaidmenį kultūrinuose ir socialiniuose procesuose;
- 10) urbanistika, tirianti gyvenviečių ir miestų susiformavimą, statybą ir nu-

matanti gyvenviečių ir miestų raidos tendencijas.

Kai kurie istorikai gretutiniu dalyku laiko ne tik knygotyrą, bet ir tokias tradicines komunikacijos ir informacijos mokslo kryp ties šakas kaip bibliografija ir epigrafika.

Knygos istorijai ypač aktuali istoriografija. Iš jos knygos istorija kaip mokslo šaka perėmė bendruosius tyrimo principus ir metodus, remiasi tų pačių tipų ir rūšių šaltiniais. *Knygos istorija* dažnai vadinama *knygos istoriografija* ir šios sąvokos tapatinamos. Tai klaidinga, nes knygos istoriografija laikytina knygos istorijos istoriografija (siauresniąja prasme) arba knygos istorijos mokslo istorija (platesniąja prasme). Ji tiria istorinės minties evoliucijos, brandos ir tekstu įkūnyto pasakojimo, vadinamo naratyvu, istoriją. *Knygos istorija* apima visą knygos komunikacijos ciklą, todėl tiria knygos atsiradimą ir raidą, rašto, knygos kūrybos proceso, materialinių ir techninių leidybos ir gamybos pagrindų, leidybos produkcijos formavimo, prekybos ir platinimo sistemos savitumus, knygų viseto tipologinę ir teminę struktūrą. Dėl to ji yra ne tik komunikacijos ir informacijos mokslų, bet ir kultūros bei socialinės istorijos dalis. Ši aplinkybė lemia, kad knygos istorija naudoja kompleksą materialųjų ir nematerialiųjų tyrimo šaltinių, susijusių tiek su tiriamo objekto, tiek su kasdienybės istorija. Jai pati šaltinių forma reikšmės neturi. Knygos istorijai svarbūs tiek tradiciniai, tiek skaitmeniniai, tiek suskaitmeninti šaltiniai.

Savarankiškas knygos istorijos mokslas ėmė formuotis XIX amžiaus antrojoje pu-

sėje. Iš pradžių knygos istoriją tyrė istorikai ir filologai. Jie taikė savo mokslų metodus. Darbuose vyravo humanitarinis mąstymas ir vertinimai. Tačiau XIX–XX amžių sandūroje jau buvo nustatytas jos specifinis objektas ir tyrimo metodai, atsirado pirmosios knygotyros katedros ir dėstomieji dalykai, tarp kurių knygos istorija ilgą laiką dominavo ir įgijo didelio savarankiškumo. Dabar knygos istorija remiasi daugeliu tarpšakinių pagalbinių dalykų. Toliau teikiamas sąrašas sudarytas atlikus žvalgomąją lenkų, lietuvių, rusų ir vokiečių knygotyros literatūros analizę. Jis nėra surikiuotas pagal svarbą, dalykai išdėstyti pagal abėcėlę:

- 1) archeografija, tirianti senovinių rankraščių paieškos, aprašymo ir publikavimo metodus;
- 2) bibliofilotyra, tirianti kolekcionuojamų leidinių (knygų, periodikos, kitų rūšių leidinių, knygų įrišimų, nuosavybės ženklų) išliekamąją vertę, sklaidą, asmeninių rinkinių ir bibliotekų formavimą ir tvarkymą, knygos kultūros ugdymą, bibliofilijos teoriją ir metodiką;
- 3) bibliografija, tirianti bibliografinės informacijos rengimą, sklaidą ir funkcionavimą visuomenėje;
- 4) bibliopolistika, tirianti knygų prekybos istoriją, teoriją ir organizaciją;
- 5) bibliotekininkystė, tirianti rankraštinųjų, spausdintinių ir skaitmeninių dokumentų kaupimą, tvarkymą ir vartotojų aprūpinimą, dokumentų paveldo išsaugojimą ir aktualinimą;
- 6) chronologija, tirianti laiko matavimą ir įvykių išdėstymą laike;

- 7) diplomatika, tirianti senųjų aktų – juridinę galią turėjusių rašytinių dokumentų formularus, jų turinį, struktūrą ir raidą iki XVIII a.;
- 8) epigrafika, tirianti epigrafus (įrašus ant statinių, akmens plokščių, metalo, molio, medžio ir kitų dirbinių, raidžių formą ir jų kaitą);
- 9) filigranistika, tirianti popieriaus vandenženklus (filigranus);
- 10) inkunabulistika, tirianti pradinio spaudos etapo knygas (išėjusias imtinai iki 1500 m.);
- 11) knygos ekonomika, tirianti knygų kainodarą ir rinkodarą;
- 12) knygos kultūra, tirianti knygos kūrėjo ir jos vartotojo gebėjimus tobulinti, asmeninei ir visuomenės gerovei naudoti knygos teikiamus pažintinius, estetinius, informacinius, rekreacinius ir ekonominius veiksmus;
- 13) knygos menas, tiriantis knygos apipavidalinimą ir architektoniką;
- 14) knygos teisė, tirianti cenzūros, spaudos įstatymus, autorių teisę, privalomojo egzemplioriaus, leidybos proceso ir verslo normatyvinius aktus;
- 15) knygrišystė, tirianti knygų įrišimo institucijų organizaciją, jų darbo principus ir metodus, materialinius ir techninius pagrindus; lenkų knygotyrininkai sukūrė terminą *introligatorstwo* (*knygrišys*, *knygrišiai* lotyniškai – *intrligator*, *intrligatores*), tačiau kitose kalbose panašios darybos terminas neprigijo;
- 16) kodikologija, tirianti rankraštinę knygą;
- 17) leidybos organizacija, tirianti leidybos institucijų sistemą, jų darbo principus ir metodus;
- 18) muzeologija, tirianti muziejų veiklą išsaugant ir aktualinant rankraštinių ir spausdintinių paveldą;
- 19) paleografija, tirianti rašto raidą, rašto senųjų ir šiuolaikinių formų grafiką, rašymo priemones ir medžiagas (kilo iš diplomatikos);
- 20) papirologija, tirianti papirusų kaip rašomosios medžiagos, papiruso rankraščio funkcionavimo ir jo teksto sukūrimo istoriją;
- 21) periodizacija, tirianti knygos istorijos procesų dalijimą pagal pasirinktus kriterijus į kokybiškai skirtingus periodus;
- 22) poligrafija, tirianti materialinius ir techninius knygų gamybos pagrindus;
- 23) spaudos statistika, kiekybinių požiūriu tirianti leidybos ir poligrafijos produkciją;
- 24) šaltiniotyra, tirianti istorijos šaltinių tipus ir rūšis, formas, turinį, atsiradimą, autentiškumą ir patikimumą;
- 25) tekstologija, tirianti rankraštinių ir publikuotų tekstų istoriją bei nustatanti jų skelbimo metodiką;
- 26) tipografika, knygos paskirties požiūriu tirianti spaudos gaminio poligrafinio atlikimo kokybę.

Dauguma šių pagalbinių dalykų yra kilę iš tiriamųjų ir taikomųjų mokslo dar-

bų, kai kurie – iš bendramokslinių dalykų metodologijos. Knygos istorija jiems suteikė specifinę terminologinę ir metodologinę savarankiškumą ir pritaikė knygos mokslo poreikiams. Nei knygos mokslo teorija, nei knygos istorija pagalbinių dalykų sistemos dar neįprasmino ir teoriškai nepagrindė, dėl to ir pateiktasis abėcėlinis sąrašas yra atrankinis, padiktuotas mokslo praktikos. Jų tyrimams vis dar stokoja aukštos kvalifikacijos sutelktų mokslo pajėgų. Padėtis greitai nepagerės. Ir ateityje galimi tik individualūs veiksmai, daugiausia kiliantys iš monografinių ir disertacinių darbų užduočių, taikomojo pobūdžio darbų, dažniausiai vykdomų atminties institucijų funkcionavimo srityje.

Bet kurie humanitarinių ir socialinių mokslų pagalbiniai dalykai lemia šaltinių tipus ir rūšis. Šaltinių sisteminimas ir analizė galimi tik teoriniu lygmeniu, atsižvelgiant į jų prigimtį ir tarpusavio sąsajas. Šaltinių mokslą įprasta vadinti šaltiniotyra. Pagal kilmę ji yra istorijos, pagal dabartinę būklę ir paskirtį – tarpdalykinis mokslas. Tarpdalykiškumą lemia nuoseklus integravimasis į įvairias mokslo šakas ir domėjimasis visais duomenimis, gaunamais iš įvairių ir dažniausiai skirtingų žmogaus tikslinėje veikloje sukurtų rašytinių, vaizdinių, garsinių ir materialinių objektų. Šaltiniotyroje vyrauja metodologiniai sprendimai, todėl ji yra prieinama, o dažnai ir privaloma visiems humanitarinių ir socialinių sričių mokslams. Savaiame suprantama, kad šaltiniotyra yra ypač aktuali istorijos mokslui. Jis daugiau negu kiti mokslai yra priklausomas

nuo šaltinių gausos ir įvairovės, nes jo tyrimo objektas nebėgali būti stebimas tiesiogiai [21]. Žinomo istoriko Edvardo Gudavičiaus, kartais rašančio ir knygos istorijos tema, žodžiais, kad *šaltiniai mums prabiltų, taptų iškaltiniais, reikia suprasti daugybę pagalbinių disciplinų, peržiūrėti gausybę šaltinių ir suvokti, kas slypi už tų žodžių. Reikia didžiulės praktikos, juk iš vieno šaltinyje įrašyto žodžio galima nepaprastai daug išplėtoti* [3].

Šaltiniai yra iš anksto nesusistemintas ir nestruktūruotas tyrimo duomenų išteklis, iš kurio tyrimo vykdytojas turi išgauti darbo užduočiai atlikti privalomus istorijos faktus. Iš tikro, tyrimo autoriui byloja ne pats žmogaus sukurtas dvasinis ar materialinis istorijos objektas (knyga, dokumentas, nuotrauka), bet tyrėjo atlikta jo interpretacija, rašytinio ir sakytinio pasakojimo apie objektą tekstas. Suprantama, kad tai dažnai lemia nuomonių ir net tyrimų išvadų skirtumus. Ir tikslieji, ir humanitariniai mokslai remiasi įrodymais, bet juos grindžiantieji šaltiniai gali būti labai skirtingi. Šaltinių privalu ieškoti tikslingai ir kryptingai ir jais remiantis patvirtinti savo, koreguoti arba atmesti kito tyrėjo koncepciją arba nuomonę. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad dauguma klausimų sėkmingai sprendžiami mokslų sandūroje ir remiantis jų pagalbinių dalykų arsenalu, nes vienas mokslas ne visada yra pajėgus kokybiškai atlikti jam iškeltas užduotis.

Dažniausiai pasitaiko nusakomasis šaltinio apibrėžimas. Istorijos mokslas šaltinio statusą pripažįsta visiems objektams, kurie yra žmonių veiklos rezultatas ir gali liudyti

jų praeitį ir patirtį. Tokie objektai istorijos šaltiniais pripažįstami tik kai tyrėjas nustato jų patikimumą ir vertę. Šaltiniai retai kuriami specialiai informacijai perduoti. Jie šią funkciją įgauna tada, kada patenka į tyrimo procesą ir apdorojami siekiant gauti reikalingą informaciją. Dėl to sąvoka *istorijos šaltinis* nėra kokios nors šaltinio savybės įrodymas. Ji rodo tik sąsajas su tyrimu vykdančiu mokslu ir tyrimo tikslą.

Tinkamiausias raktas pažinti šaltinių įvairovę ir išteklį apdorojimo metodologinis sprendimas yra jų klasifikavimas. Pagrindinės klasifikavimo sąvokos yra tipas ir rūšis. Tipu laikoma bendrą esminę savybę turinčių duomenų, kūrinių ir visuomenės dalies narių aibė arba vienerūšių daiktų grupės modelis, rūšimi – bendru arba daliniu požymiu tipą atitinkantis klasifikuojamas objektas. Didelę įtaką istorijos mokslui padariusio veikalo *Istorijos metodo vadovėlis* (1889) autorius Ernestas Bernheimas (1850–1942) šaltinius skirstė į du tipus: žinių ir paveldo. Jie leido apimti didelę rūšių įvairovę. Profesorius pirmajam tipui skyrė kalbos, rašto ir vaizdo kilmės, antrajam – žmogaus egzistencijos ir veiklos pėdsakus liudijančius dokumentus ir materialius objektus. Šiandien šaltinių klasifikavimas nuėjęs gerokai toliau. Jo pažangą lėmė istorijos mokslo pagalbinių dalykų komplekso (sistemos) sukūrimas ir teorinis pagrindimas. Naujausią klasifikacijos modelį siūlo vadovėlį *Pagalbiniai istorijos mokslai* parengęs minėtasis lenkų mokslininkas J. Szymański [16, 28–29]. Autorius pabrėžia šaltiniotyros universalėjimą ir savarankiškė-

jimą ir visų mokslų istorijos šaltinių tipologijai taiko tris pagrindines klasifikacijas:

- 1) formaliasias, besiremiančias išorine šaltinių forma;
- 2) genetines, besiremiančias socialinėmis šaltinių funkcijomis ir informacijos ženklais;
- 3) materialines, besiremiančias šaltinio turiniu.

Lenkų mokslininkas taip pat nurodo dvi metodologines klasifikacijas. Pirmoji šaltinius skirstytų į tiesioginius ir netiesioginius, antroji – į adresuotus ir neadresuotus. Adresuotieji šaltiniai yra skiriami tiksliai apibrėžtų interesų tyrėjams, neadresuotieji yra bendro pobūdžio ir neturi konkretaus adresato. Tipiškas pastarųjų pavyzdys galėtų būti Vilniaus universiteto bibliotekoje laikomas profesoriaus Levo Vladimirovo asmeninio knygų rinkinio iš jo palikimo katalogas. Jis aktualus ir knygotyros, ir bibliotekininkystės, ir mokslo, ir kultūros, ir socialinės istorijos tyrėjams.

Kaip matome, visiškai universalios šaltinių klasifikacijos dar nėra sukurta, nes priklausomai nuo tyrimo sudėtingumo ir užduoties taikomi skirtingi klasifikavimo kriterijai. Apibendrinant galima teigti, kad šaltinių tipas dažniausiai nustatomas pagal tokius esminius požymius:

- 1) pagal atsiradimo laiką skirstomi į pirminius ir antrinius, taip parodant jų svarbą tyrimui;
- 2) pagal informacijos formą – į rašytinius, vaizdinius, garsinius, lingvistinius (kalbinius);

- 3) pagal žmonijos veiklos materialiuosius produktus – į daiktinius, landšaftinius ir urbanistinius.

Pirminiai šaltiniai yra sukurti tiriamosios epochos, reiškinių ir objektų amžininkų. Jie buvo tiesioginiai įvykių dalyviai arba liudininkai. Pirminiai šaltiniai teikia tiesioginę informaciją. Būdingiausias jų pavyzdys – dokumentas. Pirminių šaltinių forma gali būti įvairi: rankraščių originalai, jų kopijos, spausdintinės ir skaitmeninės publikacijos. Antriniai šaltiniai atsirado tiek tiriamuoju, tiek vėlesniu nei tiriamasis laikas. Kartais jų autoriai gyveno praėjus net dideliui laiko tarpui po tiriamų įvykių. Antriniai šaltiniai rengiami pagal pirminius ir kitus, netgi netiesioginius, šaltinius ir remiantis didesniu jų kiekiu. Antrinių šaltinių svarba išauga tuomet, kai mąža arba iš viso nėra pirminių šaltinių. Būdingiausias jų pavyzdys – bibliografinė rodyklė.

Informacijos formos požiūriu gausiausia rašytinių šaltinių. Gana išsamų jų sąrašą pateikia trijų humanitarinių ir vieno tikslųjų mokslų instituto mokslininkų 2003–2006 m. sukurta lituanistikos paveldo informacinė sistema „Aruodai“ [1]. Ji aprėpia penkias mokslo sritis: archeologiją, etnologiją, folkloristiką, istoriją ir kalbotyrą. Kadangi rašytinių šaltinių įvairovė didelė, „Aruodų“ kūrėjai pagal tipus juos suskirstė į naratyvinius ir dokumentinius. Naratyvinių šaltinių tipą formuoja pasakojimo loginę struktūrą arba siužetą turintys autoriniai veikalai ir kūriniai. „Aruoduose“ nurodytos tokios svarbiausios šių šaltinių rūšys: 1) kronikos, 2) metraščiai, 3) istorijos (*historia*),

4) kelionių aprašymai, 5) korespondencija, 6) memuarai, 7) hagiografija (šventųjų gyvenimų aprašymai), 8) publicistika, 9) proginė literatūra, 10) įvairenybės. Dokumentinio tipo šaltiniams būdingas juridinės galios, teisinio reguliavimo arba normatyvinio akto požymis. Jie beveik visada yra anoniminiai. Dokumentiniais šaltiniais laikomi: 1) įstatymai, 2) teismų bylos, 3) privilegijos, 4) administraciniai aktai, 5) vizitacijos, 6) inventoriai, 7) instrukcijos, 8) įvairenybės. Ši klasifikacija giliau argumentuota ir patobulinta autorių kolektyvo parengtoje studijoje *Tarptautinė mokslinė duomenų bazė „Lituanistika“* (2007) [19]. Jos atsiradimo priežastis buvo mokslo šaltinių publikacijų, prilygstančių mokslo darbams, apskaitos ir vertinimo poreikis. Autoriai šaltiniais laiko praeities ir dabarties visuomenės kūrybos procese naudojamą civilizacijos paveldą. Jam apibendrintai įvardyti vartojama *kūrinijos visumos* sąvoka. Autoriai šaltinių klasifikacijoje naudoja grupių, rūšių ir tipų kategorijas, tačiau jų prasmių neaiškina. Analizuojant šaltinių, tapatinamų su šiomis kategorijomis, pavyzdžius, galima išvelgti teikiamos klasifikacijos loginių prieštaravimų. Be to, ji nėra universali, nes daugiausia remiasi filologijos mokslų šaltiniotyros baze ir interesais. Mums priimtinesnė studijos autorių siūloma tarytum šalutinės klasifikacijos schema, grindžiama informacijos kodavimo, saugojimo ir perdavimo būdais (formomis) [19, 140]. Jai skiriami: 1) daiktiniai, 2) rašytiniai, 3) lingvistiniai, 4) folkloro, 5) ikonografiniai, 6) audiovizualiniai, 7) landšaftiniai ir urbanistiniai, 8) kartogra-

finiai ir panašūs šaltiniai. Mūsų galva, dėl komentarų stygiaus jų individuali samprata gali skirtis, nes, pavyzdžiui, lingvistinius ir folkloro šaltinius pagal kodavimo būdą lengva tapatinti su rašytiniais.

Susipažinę su kitų autorių šaltiniotyros darbais matome, kad vaizdiniai („Aruodų“ kūrėjai ir kai kurie tyrėjai vadina ikonografiniais) šaltiniai yra nuotraukos, atvirukai, žemėlapiai, piešiniai, tapyba, grafika, herbai, antspaudai ir kt. Kadangi visi jie susiję su vaizduojamuoju menu, tai šiam tipui privalu skirti ir skulptorių kūrybą.

Garsiniai (vadintini ir fonografikos) šaltiniai yra įvykio dalyvio arba liudininko balsu pateikta informacija, užfiksuota garsą atgaminančioje laikmenoje. Jiems skiriamos senųjų patefonų šelako ir vinilinės plokštelės, magnetinės juostos ir šiuolaikinės skaitmeninės plokštelės.

Lingvistiniai (kalbiniai) šaltiniai yra asmenvardžiai, vietovardžiai, terminai, daiktų ir kiti pavadinimai, užfiksuoti rašytiniuose šaltiniuose, tautų šnektose, tarmėse, simboliuose. Tikrinius vardus tyrinėja onomastika, asmenvardžius – antroponimika, vietovardžius – toponimika, vandenvardžius – hidronimika, tautų ir etninių grupių vardus – etnonimika. Šios kalbotyros šakos yra įvairių kitų mokslų pagalbiniai dalykai.

Daiktinius, landšaftinius ir urbanistinius šaltinius gerai išskiria ir juos konkrečiais pavyzdžiais iliustruoja lietuvių istorikas medievistas Marius Ščavinskas [17]. Anot šio autoriaus, daiktiniai šaltiniai yra žmonių veiklos materialieji produktai: ga-

miniai, įrankiai, kasdienės buities naudojimo ir kultūros reikmenys. Jiems skiriamai ir archeologiniai radiniai, naudojami priešistorei pažinti. Landšaftiniai šaltiniai yra žmonių veiklos produktai, atsiradę dėl poveikio gamtinei aplinkai. Tai piliakalniai, pilkapiai, parkai, kanalai, dirbtiniai vandens telkiniai ir pan. Urbanistiniai šaltiniai yra istorinę pažintinę reikšmę turintys statiniai: kapinės, memorialai, pastatai, jų kompleksai, susisiekimo (transporto) magistralių statiniai ir įrengimai.

Pateikta šaltinių tipų ir rūšių klasifikacija laikytina bendramoksline, susiformavusia kelių mokslų sankirtoje. Ji daugiausia ir pripažįstama įvairių humanitarinių ir socialinių mokslų kryptų mokslininkų. Iš aptartų klasifikacijų ir joms iliustruoti naudojamų šaltinių pavyzdžių akivaizdu, kad šaltinio samprata yra kintama, todėl nevienareikšmė. Požiūrį į ją lemia mokslo specifika, tyrimo uždaviniai ir objektas. Dėl tos pačios priežasties knygotyrai ir knygos istorijai tik iš dalies taikytinos ir minėtos klasifikacijos. Tai pirmiausia lemia tyrimo objektas – knyga ir nuo jos priklausomi reiškiniai bei procesai.

Knygos istorijos šaltiniotyra taip pat iš dalies yra teorinis, iš dalies – taikomasis mokslas, sąlygojamas prigimties ir tyrimo reikmių. Teorinė šaltiniotyra tiria šaltinių formavimosi dėsningumus, šaltinių autentiškumo, patikimumo, sisteminimo, metodologijos, taikomoji – šaltinių kodavimo, šaltinių bazės formavimo, klasifikavimo, tvarkymo ir naudojimo klausimus. Ši veikla būdinga mokslo ir studijų įstaigoms,

mokslinių bibliotekų, muziejų, archyvų ir kitų paveldo institucijų padaliniais, vykdančioms sistemingus rankraščinio ir spausdintinio paveldo tyrimus.

Atsižvelgiant į tiriamo objekto (knygos) intelektualinę ir materialinę prigimtį, tyrimo metodus, tikslą ir uždavinius, knygos istorijos tyrimuose naudojami šaltiniai pirmiausia skirstytini į *rašytinius* ir *nerašytinius*. Pirmieji šaltiniai, kaip ir kituose moksluose, yra gausiausi. Jų klasifikavimo svarbiausi požymiai yra tokie: 1) autorystė (autoriniai, anoniminiai), 2) turinys (autorius, leidybos, cenzūros, spausdinimo, platinimo, kainos, skaitytojų, recepcijos ir kt. temos), 3) kilmės laikas (senieji, naujieji, šiuolaikiniai, taip pat pagal konkrečius periodus, pavyzdžiui, *lietuvių spaudos draudimo 1864–1904 m.*), 4) kilmės vieta (Vilnius, Žemaitija, Prūsija, išeivija ir t. t.) ir 5) paskirtis. Svarbiausias yra pastarasis požymis – jis rodo šaltinių vietą jų hierarchijoje, informacijos kodavimo būdą, informatyvumo ir patikimumo lygį, galimą vaidmenį formuojant knygos istorijos tyrimo teorijos ir metodologijos pagrindus. Pagal jų *rašytiniai* knygos istorijos šaltiniai skirstomi į šias rūšis:

1) pačios knygos:

de visu tiriamos knygos, platesne prasme – leidiniai, suvokiami kaip *dvilypis* – materialinis objektas ir informacinis tyrimo duomenų šaltinis;

2) direktyviniai dokumentai:

rankraščinės ir spausdintinės kultūros istorijoje funkcionavę karališkosios valdžios nurodymai, įsakai ir privilegijos, bažnytinės vyresybės cenzūros, pasaulietinės vyriausybės potvarkiai ir įsakai, spaudos įstatymai, kiti įstatymai, konstitucijos;

3) knygų kritikos ir vertinimo medžiaga:
publikuotos ir nepublikuotos recenzijos, apžvalgos, diskusijos, vieši skaitytojų laišakai ir pasisakymai;

4) bibliografinės rodyklės:

retrospektyviosios ir einamosios bibliografijos, valstybinių, visuomeninių, asmeninių bibliotekų spausdintiniai, rankraščiniai ir kortelių katalogai, knygų prekybos katalogai ir kainoraščiai, reklaminiai knygų sąrašai periodiniuose leidiniuose, senosiose knygose ir kalendoriuose. Knygos istorijai svarbiausia yra buvusių Lietuvos knygų rūmų, dabar – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Bibliografijos ir knygotyros centro rengiama retrospektyvioji rodyklė Lietuvos bibliografija, serija A: Knygos lietuvių kalba (3 t., 1969–2006);

5) spaudos statistikos duomenų rinkiniai ir žinynai:

apimantys leidybos institucijas, poligrafijos pramonę ir jos produkciją ir rodantys leidinių teminę ir tipologinę struktūrą, tiražus, popieriaus ir kitų poligrafinių medžiagų gamybą ir jų suvartojimą. Būdingiausias pavyzdys – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos rengiamas metininkas Lietuvos spaudos statistika;

6) knygos įstaigų ir įmonių žinynai, katalogai, adresų knygos:

leidyklų, knygynų, kolportažo, antikvariatų, spaustuvių, knygriškių, poligrafinių medžiagų gamyklų ir prekybos įstaigų. Šie informaciniai šaltiniai yra dviejų rūšių: parengti įstaigų ir įmonių veiklos metais ir parengti tyrėjų. Svarbesni pirmieji, tačiau Lietuvoje tokių nėra. Iš antrųjų minėtini:

Merkys, Vytautas. Lietuvos poligrafijos įmonės 1795–1915 m. Kn.: *Spauda ir spaustuvės*. Vilnius: Mintis, 1972, p. 142–249. – (Iš lietuvių kultūros istorijos; t. 7).

Kaunas, Domas. *Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524–1940 m.* Vilnius: Mokslas, 1987.

Kaunas, Domas. *Mažosios Lietuvos knygynai (iki 1940 metų).* Vilnius: Lietuvos knygų rūmai, 1992.

Poligrafijos įmonės Lietuvoje 1918–1940 metais : [sąrašas]. Sudarė Audronė Glosienė. *Knygotyra*, 1992, t. 18, p. 42–56.

Užtupas, Vilius. *Lietuvos spaustuvės, 1522–1997.* Vilnius, 1998.

Nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) knygos įstaigos. Parengė Arida Papaurėlytė. *Knygotyra*, 2001, t. 37, p. 270–286;

7) archyviniai knygos įmonių ir įstaigų raštvedybos dokumentai:

parengti darbo reikmėms knygų leidimo, prekybos ir platinimo įstaigų ir organizacijų, spaudos įmonių ir įstaigų darbuotojų; archyvinių dokumentų rūšinė įvairovė yra labai didelė – nelygu, kokia jų paskirtis: finansų, darbo sutarčių, atlyginimo, materialinio aprūpinimo, viešųjų ryšių, teisinių santykių reguliavimo ir kt.; kartais vadinami tarnybiniais dokumentais;

8) spaudai rengiamų ir išėjusių leidinių anonsavimo publikacijos:

informaciniai lapeliai, afišos, plakatai, atvirukai, reklama, pranešimai ir skelbimai visų rūšių leidiniuose;

9) periodiniai leidiniai (periodika):

jie išsirutuliojo iš rankraščių kronikų ir jas pakeitė. Praeityje leidinius daugiausia rengė redaktorius ir įvairių vietų korespondentai savanoriai, šiandien – etatinių žiniasklaidos specialistų kolektyvas. Tyrimui aktualiausia kronikinio pobūdžio medžiaga, paskelbta kultūros, visuomeniniuose, politiniuose, literatūriniuose, knygotyryniuose ir kituose moksliniuose ir mokslo populiarinimo periodiniuose leidiniuose;

10) biografiniai dokumentai:

jiems skiriami dokumentai, susiję su asmens tapatybės įtvirtinimu ir atpažinimu, tarnybinių pareigų vykdymu, kūrybine ir profesine veikla; su šios rūšies dokumentais netapatintini autobiografinio pobūdžio kūriniai;

11) dienoraščiai – chronologiškai rašytos ar-

timiausioje praeityje patirtų asmeninių išgyvenimų analizės ir įvykių apžvalgos: dienoraščiai rašomi be išankstinio pasirengimo ir nusistatyto plano, periodiškai, dažniausiai įrašus datuojant. Dienoraščiai artimi dokumentinei literatūrai, teikia subjektyviais vertinimais persmelktų autobiografinių, istorinių, visuomeninių, politinių, kultūros ir kitų žinių. Atskira dienoraščių rūšis yra literatūriniai dienoraščiai, į dokumentinius panašūs tik forma. Kaip šaltinis tyrimuose jie nenaudojami. Asmeninių dienoraščių nereikėtų painioti su knygų gamybos ir prekybos versle sąlyginai dienoraščiais vadinamomis užrašų knygomis, kurios buvo, o gal ir dabar kai kur naudojamos darbo procesų ir produkcijos judėjimui registruoti. Šio straipsnio autorius neseniai kaip šaltinį tyrė didelio formato raštvedybos knygą su antraštiniu lapu „Klaipėdos krašto muziejaus dienynas“, skirtą įgytiems eksponatams, tarp jų ir rankraščiniams bei spausdintiniams, inventorinti. Panašaus pobūdžio dienoraščius kartais naudoja ir bibliotekos.

Asmeninis dienoraštis visada yra šališkas. Jis dažniausiai kuriamas ateičiai. Dienoraštis orientuojamas į įpėdinius ir skiriamas kryptingai formuoti autoriaus asmenybės biografiniam portretui. Pažymėdamas tam tikrus nuosekliai parenkamus pojūčių, mintijimų ir asmeninių vertinimų epizodus, autorius bando nurodyti, kaip ateityje turėtų būti reiškia skaitytojų arba tyrėjų nuomonė apie jo asmenybę, veiklą ir kūrybą. Ši aplinkybė tyrėjams primena itin atsargiai vertinti tokio žanro šaltinius, tačiau neskaitina jų visiškai

ignoruoti. Dienoraščių patikimumą galima nustatyti minimų įvykių faktus ir asmenų charakteristikas palyginus su kitais šaltiniais. Daugiau apie dienoraščius žr.: Gliniskis, Rimantas. XX amžiaus lietuvių dienoraščiai: tarp literatūros ir dokumento. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006;

12) laišškai – dalykinio arba asmeninio komunikavimo rankraštinė priemonė:

kaip asmenybės pažinimo, asmeninių santykių ir istorinės tikrovės atkūrimo šaltinis. Tyrimams itin svarbūs knygų autorių, leidybos, spaudos ir prekybos darbuotojų, bibliotekininkų, bibliofilų, kolekcininkų ir skaitytojų laišškai. Jie yra tarpinis šaltinis tarp istorinio dokumento ir dokumentinės literatūros. Būtinai turinio interpretavimas, nes jį iškreipia ir vaizduojamų asmenų poziciją maskuoja autoriaus siekis tapti tikrovės liudytoju. Laiškus istorijos šaltinio prasme pirmasis apibūdino Liudas Gira (žr.: Gira, Liudas. Saugokime savo korespondenciją. Vaivorykštė. Literatūros-dailės žurnalas, 1913, kn. 3, p. 584–587);

13) atsiminimai, kitaip – memuarai (iš pranc. *mémoires*), dokumentinė literatūra, pasakojanti apie autoriaus pažintus asmenis, asmeniškai patirtus arba ir iš kitų girdėtus įvykius:

užrašomi paties autoriaus, esant klišių (dėl negalios ir kitų priežasčių) – kito asmens. Atsiminimams artimas dokumentinės literatūros žanro kūrinys yra autobiografija, kurios siužetą formuoja pasakojimas apie asmeninį gyvenimą. Mokslui vertingesni knygų autorių, leidybos, spaudos ir prekybos darbuotojų, bibliotekininkų, bibliofilų, kolekcininkų ir skaitytojų atsiminimai.

Atsiminimai – subjektyvus šaltinis. Jie dažniausiai rašomi dabarčiai. Jų autorius gali stengtis paveikti ir kaupti amžininkų nuomonę, susireikšminti. Mokslu darbuose šiuos šaltinius būtina

interpretuoti. Juos naudodamas tyrėjas privalo atkurti kontekstą: kokiomis aplinkybėmis ir kokių tikslų rašyti atsiminimai. Nustatydamas patikimumą, tyrėjas faktus tikslina lyginimo su kitais šaltiniais metodu arba lygindamas, jei yra galimybių, kelių autorių atsiminimų variantus;

14) kitų mokslo krypčių ir šakų knygos tyrinėjimai:

vertingiausi ekonomikos, literatūros, istorijos ir kt. su knygyninkystės sritimi susiję tyrinėjimai;

15) publicistika:

publicistika skiriama į meninę ir žurnalistinę;

16) knygų nuosavybės ženklai:

istoriškai susiformavę ir daugiausia paplitę yra ekslibrisai, superekslibrisai, antspaudai, spaudai, rankraštiniai nuosavybės įrašai;

17) kiti rankraštiniai ir spausdintiniai šaltiniai:

tokie kaip prenumeratorių ir lėšų aukotojų sąrašai, knygų marginalijos, lapų įklijos knygose su rankraštiniais tekstų papildymais, kiti pirmiau minėtoms rūšims nepriskirti šaltiniai.

Nerašytiniai šaltiniai ne tokie gausūs ir įvairūs. Jie priskiriami jaunesniųjų šaltinių kategorijai. Kai kurie šaltiniai yra susiformavę praėjusiais dešimtmečiais. Nerašytinių šaltinių turinio konkretinimas ir baigtinės minties (semantikos) formulavimas yra tyrėjo užduotis. Dėl to ilgalaikiuose šaltinių tyrimuose galimos gerokai besiskiriančios jų interpretacijos, nes reikšmės santykis su objektu kinta – nelygu, kokie tyrėjo tikslai ir vertinimo nuostatos. Nerašytiniams šaltiniams skiriami:

1) knygos funkcionavimą socialinėje aplinkoje fiksuojantys vaizdo ir garso dokumentai:

vaizduojamosios dailės kūriniai, nuotraukos, atvirkukai, garso ir vaizdo įrašai: šiuolaikinės skaitmeninės priemonės, magnetofoninės juostos, šelako ir vinilinės plokštelės, kt. Garso ir vaizdo įrašai teikia liudijimus balsu. Liudijimai padeda formuoti žmogaus gyvenimo ir aplinkos sakinę istoriją. Jos kūrimui dažniausiai naudojamas interviu metodas kalbą užrašant garso įrašo technika arba konspektuojant popieriuje. Tokiu būdu liudijimai tampa individualizuotu dokumentinių šaltinių papildu, jų turinio šiuolaikine interpretacija, taip pat ir paties liudytojo asmenybės kultūros, intelekto, interesų suvokimo priemone ir šaltiniu. Sakytiniai liudijimai padeda suvokti asmens sprendimų ir poelgių priežastis. Visada egzistuoja didesnė jų patikimumo problema. Lenkijos mokslų akademijos Meno instituto mokslinė bendradarbiė Jagoda Hernik-Spalińska apie sakytinio liudijimo vertę perspėja: Kiekvienas policininkas ir kiekvienas istorikas žino, kad niekas taip neprasilenkia su tiesa kaip tiesioginių liudytojų parodymai (žr.: *Didvyriškumas ar kolaboravimas? Kultūros barai*, 2008, nr. 1, p. 75–76). Teiginys kiek sutirštintas, tačiau šiuose žodžiuose yra ir labai daug tiesos. Iškyla sakytinio liudijimo pateikėjo ir vartotojo atsakomybės problema. Ji atsiranda dėl galimybės manipuluoti. Pateikėjas gali būti intuityvus ir suinteresuotas manipuliuoti. Savo ruožtu, ir vartotojas gali siekti išgauti pageidaujamo turinio ir ideologiškai tendencingą informaciją. Tai paprastai lemia religinė, politinė ir pasaulėžiūrinė konjunktūra. Ją skatina politiniai valdžios interesai. Sakytiniai liudijimai dažniausiai mažai sutampa su rašytiniais šaltiniais. Jie pastaruosius kiek papildo. Tyrėjas, baigęs rengti darbą ir jį publikavęs, privalo asmeniškai parengtus liudijimų įrašus arba kokybiškas jų kopijas (garsinę ir vaizdo juostą arba raštu dešifruotą tekstą) perduoti saugoti archyvams, bibliotekoms, muziejams ir kitoms atminties institucijoms. Jie turi būti priinami

tiems, kurie tokias publikacijas norėtų recenzuoti arba tikrinti tyrimo patikimumą. Liudijimai nevadinti archyviniais šaltiniais pagal saugojimo vietą (žr.: *Braziūnienė, Alma*. Bibliofilija kaip asmenybės raiška: Kazio Varnelio biblioteka. Vilnius, 2008, p. 9). Iš tikro archyviniais šaltiniais turėtume laikyti tik vertybinę ir patikimumo prasme patikrintus dokumentus, kuriuos archyvuojant buvo pritaikyta dokumento valdymo metodika.

2) materialinės kultūros objektai:

a) leidybos, spaudos, prekybos, platini-
mo, atminties institucijų ir kitų įs-
taigų bei įmonių, su knygos kūryba
ir knygos kultūros ugdymu (biblio-
filija) susijusių asmenų gyvenamieji
pastatai:

tyrėjo sutelktų duomenų apie šiuos objektus
interpretacijoje labai svarbu tiksliai sufor-
muoti knygos istorijos tyrimui būdingos ir
pritaikomos informacijos išteklį;

b) spaudos, knygrištystės ir knygų pre-
kybos įrengimai ir priemonės:

straipsnio autorius su didele jų įvairove su-
sipažino lankydamas Gutenbergo muziejų
Maince ir Rašto ir knygos muziejų Leipcig-
e. Lietuvoje, nors ir ne kartą bandyta, toks
muziejus dar neįkurtas. Kai kurių spaudos ir
knygos vartojimo įrengimų ir priemonių yra
įvairiuose istorijos ir kraštotyros muziejuose.
Turtingą privatų poligrafijos technikos rin-
kinį, nelegaliai sukauptą sovietmečiu, turi
poligrafijos inžinierius technologas, spaudos
veteranas vilnietis Sigitas Katkus. Unikali
1906 m. gamybos vokiečių „Heidelbergo“ fir-
mos veikianti spausdinimo mašina yra Lietu-
vos energetikos ir technikos muziejuje (Rink-
tinės g. 2). Ją išsaugojo ir perdavė „Vilties“
spaustuvė (veikė Vilniuje, Strazdelio g. 1).

c) memorialiniai paminklai:

autorių, spaudos, knygos darbuotojų ir knygos kultūros kūrėjų gyvenimo, kūrybos, darbo ir palaidojimo vietų;

d) knygos kultūros priemonės:

autorių kūrybinės veiklos, knygų vartotojų, knygų mėgėjų, savirealizacijos tikslų siekiančių bibliofilų ir kolekcininkų asmeninėje bibliotekoje taikomi knygų naudojimo, apsaugos ir priežiūros įrankiai ir įtaisai;

e) priekyginė medžiaga:

kuriantis žmogus savo veiklos ir socialinėje aplinkoje atspindi pats save, todėl šaltiniotyrai būtina analizuoti ir vertinti jo paliktus materialiuosius objektus. Jie teikia svarbios socialinės ir kultūrinės informacijos. Šiai šaltinio rūšiai pirmiausia skirtina visa tai, kas atskiroje knygoje, knygų rinkinyje arba asmeninėje bibliotekoje susikaupę per tam tikrą jų egzistavimo laikotarpį: asmeninės relikvijos, smulkūs buities daiktai, augalai, atvirukai, paveikslėliai, iškarpos, plėšomųjų kalendorių lapeliai, pinigai, renginių ir kelionių bilietai, dokumentai, pašto ženklai, vokai, laiškai ir kt.

Knygos istorijos šaltinių klasifikacijoje išskirtinė rūšis yra augalai. Pirmiausia kalbėtume apie kai kurias gėles ir vaistažoles. Jos buvo laikomos knygoje kaip jų apsaugos nuo kenkėjų vabzdžių priemonė. Viena dažniausiai senuosiuose spaudiniuose randamų vaistažolių yra balzaminis skaistenis, kitaip vaistinė balzamita (lot. Tanacetum balsamita).

Šaltinių vertinimas. Viena svarbiausių tyrėjo užduočių yra siekti tyrimo gilumo, išsamumo ir patikimumo. Ši sąlyga reikalauja atsargumo renkantis mokslo darbui reikalingus istorijos šaltinius ir įpareigoja

kritiškai juos vertinti. Kritinis vertinimas reikalingas dėl to, kad šaltinio autorius arba įvykio liudininkas pateikia tik dalį informacijos, kartu ir tiesos. Vieni tai daro nesąmoningai, kiti – vadovaudamiesi asmeniniais arba grupiniais interesais. Tikrasis, didysis melas į istorijos šaltinius dažniausiai patenka tik poveikio politiniams santykiams arba įvykiams sumetimais.

Kritiškumo lygis yra išliekamosios darbo vertės garantas. Kritika negali aplenkti ir tų šaltinių, kurie atspindi į analizės akiratį patenkančių lemiamas galias turėjusių ir net tebeturinčių iškilių asmenų, valstybės institucijų, Bažnyčios, visuomeninių ir politinių sąjūdžių negatyviąją veiklą. Šaltinių kritikos poreikį ir metodą dar XVIII amžiuje pagrindė istorijos mokslas. Visuotinai jis buvo pripažintas XIX amžiuje, kai istorija išsikovojo savarankiško mokslo statusą ir tapo institucionalizuotu universitetiniu dalyku.

Kritinis vertinimas daugiausia nukreiptas į rašytinius šaltinius. Jis yra išorinis ir vidinis. Jo esmę populiariai kalba yra išdėstęs istorijos dalyko didaktas doc. Benediktas Šetkus [18]. Autoriaus požiūrį šiek tiek modifikavus knygotyros interesais, galima teigti, kad išorinis vertinimas padeda nustatyti šiuos šaltinio požymius: 1) šaltinio kaip dokumento rūšį (žr. mūsų pateiktą klasifikaciją), 2) priežastis, lėmusias dokumento atsiradimą, 3) turinį, 4) parašymo datą, 5) autorių, 6) autoriaus santykį su aprašomu įvykiu (pats dalyvavo, buvo liudininkas, informaciją gavo iš kitų), 7) šaltinio parašymo vietą, 8) šaltinio originalumą (originalas,

gyvenamojo meto ar vėlesnis nuorašas, publikacija), 9) buvusius ir esamus savininkus, 10) šaltinio informacinę aplinką (kas ir kaip apie jį yra rašę). Vidinis šaltinių vertinimas padeda nustatyti: 1) dokumento reikšmę, 2) vidinę ir išorinę įtaką turiniui (konjunkūros, cenzūros, spaudimo), 3) galimybę lyginti su kitais šaltiniais, 4) informacijos naujumą, 5) galimybę formuoti išvalgas ir išvadas. Visų šių aspektų kompleksinis apibūdinimas leidžia gana tiksliai nustatyti šaltinio arba šaltinių visumos patikimumo lygį ir išliekamąją vertę. Remdamasis šaltinių visuma tyrėjas atkuria knygos praeities faktus ir reiškinius, kurie sudaro pagrindą knygos raidos dėsningumams nustatyti. Analizuodamas konkretų atvejį, tyrėjas nustato dokumentų informatyvumą knygų leidybos, poligrafijos, prekybos ir kitais knygų funkcionavimo visuomenėje klausimais. Jis daro išvadą, kokie tiriami klausimai gali būti nušviesti remiantis analizuojama medžiaga, ir įvertinti jos kaip šaltinio svarbą.

Joks mokslininkas arba mokslininkų kolektyvas, pradėdamas tirti konkrečią problemą, neturi iš anksto parengtos, pakankamos, vientisos ir baigtinės šaltinių bazės. Jai sudaryti prireikia ilgo laiko, intelektinių ir materialinių sąnaudų. Dažnai klausiamo: kada galima baigti formuoti šaltinių bazę? Tada, kada neberandama šaltinių, kurių duomenų nežinotume. Tai yra kai gaunama signalų apie šaltinių turinio kartojimąsi.

Svarbu tobulinti kompleksinio darbo su šaltiniais metodiką ir ją skleisti. Svarbiausia ir nuolat vykdoma užduotis yra naujų šaltinių paieška, išaiškinimas ir šaltinių ty-

rimų bazės papildymas. Rezultatyviausias yra archyvinis darbas. Išaiškinti šaltiniai turi būti tiriami, kritiškai vertinami, pagal B. Šetkaus siūlomą arba panašią metodiką kompleksiskai apibūdinami ir skelbiami. Kai kurių, tiesa, tiesiogiai nesusietų knygos istorijos paveldo šaltiniais, publikacijų rengimo rekomendacijų pateikia studijos apie duomenų bazę „Lituanistika“ autoriai [19, 150–164]. Kol kas daugiausia knygos istorijos šaltinių paskelbta Vilniaus universiteto tęstiniame mokslo darbų leidinyje „Knygotyra“. Iš fundamentalesnių publikacijų galėtume įvardyti dvi: Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto profesoriaus Vaclovo Biržiškos parengtą Mažosios Lietuvos leidėjo, spaustuvinininko ir knygų prekybininko Martyno Jankaus archyvo publikaciją „Medžiaga lietuvių spaudos uždraudimo istorijai“ (išspausdinta tęstiniame mokslo darbų leidinyje *Tauta ir žodis*, 1926–1930, kn. 4–6), Vilniaus universiteto profesoriaus Vlado Žuko sudarytą žymių Vilniaus lietuvių knygyninkų, mokslo ir kultūros veikėjų Šlapelių svarbesnių rankraščių rinkinį *Marijos ir Jurgio Šlapelių archyvas* (2006). Knygos istorijos šaltinių moksliniai tyrimai ir publikavimas plečiasi, tobulinama jo metodika. Būtina parengti daugiau teminių rinkinių. Tuo tikslu svarbu artimiausiu metu organizuoti Baltijos šalių knygotyryninkų konferenciją knygotyrynės šaltiniotyros klausimais, sudaryti ir išleisti „Knygotyros“ tomą, skirtą Lietuvos knygos istorijos šaltiniams.

Apibendrinimas. Lietuvos knygos istorijos šaltiniotyros dabartinė būklė api-

būdinga empirikos stadijos kategorija. Ji neperžengia patyrimo pripažinimo slenksčio ir dar nėra visiškai subrendusi atlikti šaltinių tyros teorinio įprasminimo užduočių. Tačiau prielaidos formuojasi. Pirmiausia jas lemia poreikis neatidėliojant spręsti mokslo tyros problemas, laiku reaguoti į *gretutinių mokslų* įdirbį ir pažangą. Knygos istorijai paranku remtis šių mokslų patirtimi. Ji leidžia sudaryti pagalbinių mokslų branduolį ir juo remiantis nustatyti svarbiausius šaltinių tipus ir rūšis. Svarbi prielaida yra pačios knygos istorijos gana didelis įdirbis ir sąsajos su kitais knygotyros dalykais. Mūsų įsitikinimu, knygotyra laikytina sintetinančiu mokslu, knygos istorija – vienu iš jo dalykų. Knygotyros universalumas ir tarpdalykiškumas leidžia knygos istoriją sieti su kitais rankraštinį ir spausdintinį paveldą tirian-

čiais mokslais, tokiais kaip bibliotekinė kystė. Manytina, kad turėtų beveik sutapti ir jų šaltinių bazė. Knygos istorijos šaltinių svarbiausias rūšis lemia paveldo informacijos telkinio forma, paskirtis, informacijos kodavimo ir perdavimo būdas. Straipsnyje teikiama pagal paskirties principą išrikiuotų šaltinių nomenklatūra gali būti laikoma pamatine. Knygos istorijos dalyko požiūriu ji yra visiškai, knygotyros – bent didesne dalimi universali. Tokia šaltinių bazė turėtų užtikrinti knygos istorijos tarpdalykinius ir tarpkultūrinius ryšius.

Už paramą rengiant straipsnį dėkoju doc. A. Baziūnienei, doc. A. Navickienei ir prof. A. Pacevičiui. Jų įžvalgumas leido panaudoti daugiau tyrimui aktualių šaltinių ir patobulinti darbo turinį.

NUORODOS

1. *Aruodai – Istorijos šaltiniai* [interaktyvus] [žiūrėta 2010 03 13]. Prieiga per internetą: <http://www.aruodai.lt/index.php?option=com_content&task=view&id=32&Itemid=53>.

2. BRAZIŪNIENĖ, Alma. *Bibliofilija kaip asmenybės raiška*: Kazio Varnelio biblioteka. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2008, p. 9–10.

3. GUDAVIČIUS, Edvardas. Istorikas Edvardas Gudavičius apie madas, peles, lietuviškus kompleksus ir, žinoma, istoriją: interviu. Parengė Gediminas Zemlickas. *Mokslo Lietuva*, 1997, liep. 23 (nr. 14), p. 10.

4. KAUNAS, Domas. Šaltinių mokslas. Iš *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius: Alma littera, 1997, p. 355–356.

5. KAUNAS, Domas. *Lietuvos knygos istorija*: studijų vadovas. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas. [Vilnius]: Vilniaus universiteto leidykla, 1997, p. 8.

6. LIETUVNINKAITĖ, Nijolė. *Kauno senoji knyga*: raiška ir plėtotė 1843–1918 metais. [Vilnius]: Versus aureus, 2006, p. 22–25.

7. MIGOŃ, Krzysztof. Problematika źródołoznawcza w bibliologii. *Studia o książce*, 1985, t. 15, p. 3–18.

8. MISIŪNAS, Remigijus. *Barakų kultūros knygos*: lietuvių DP leidyba 1945–1952. [Vilnius]: Versus aureus, 2004, p. 13–14.

9. NARBUTIENĖ, Daiva. *Lietuvos Didžioios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga, XV–XVII a.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 16.

10. NAVICKIENĖ, Aušra. *Besikeičianti knyga XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje*: monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2010, p. 12–18.

11. NAVICKIENĖ, Aušra. Knygos nuosavybės ženklai knygotyros šaltinių klasifikacijoje. *Knygotyra*, 2004, t. 42, p. 39–48.

12. PACEVIČIUS, Arvydas. Senųjų knygos nuosavybės ženklų tipologija. *Knygotyra*, 2004, t. 43, p. 50–56.

13. PACEVIČIUS, Arvydas. *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 metais*: dingęs knygos pasaulis. [Vilnius]: Versus aureus, 2005, p. 16–18.

14. PETRAUSKIENĖ, Irena. *Vilniaus akademijos spaustuvė, 1575–1773*. Vilnius: Mokslas, 1976, p. 10.

15. RAGUOTIENĖ, Genovaitė. *Spaudą atgavus*: knyga ir skaitytojas 1904–1918 m. Lietuvoje. Vilnius: Stepono leidykla, 1996, p. 7–8.

16. SZYMAŃSKI, Józef. *Nauki pomocnicze historii*: podręcznik dla studentów historii, a także archywistyki, historii sztuki, archeologii i bibliotekoznawstwa. Wydanie szóste. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006, p. 28–29, 389–439.

17. ŠČAVINSKAS, Marius. Istorijos šaltiniai. Iš *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. 8: Imhof–Junusas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005, p. 323–324.

18. ŠETKUS, Benediktas. *Darbas su istori-*

jos šaltiniais: praktiniai patarimai. Vilnius: Vaga, 2002, p. 30–35.

19. *Tarptautinė mokslinė duomenų bazė „Lituanistika“*: galimybių studija. Lietuvos mokslo taryba; Mantas Adomėnas, Alfredas Chmielelauskas, Algimantas Čepas [ir kt.]. Kaunas: Technologija, 2007, p. 133–164.

20. ŽUKAS, Vladas. *Marijos ir Jurgio Šlapelių lietuvių knygynas Vilniuje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 11–16.

21. МЕДУШЕВСКАЯ, О. М. Источниковедение: Теория. История. Метод. Из *Открытый текст*: Электронное периодическое издание [interaktyvus] [žiūrėta 2010 m. kovo 13 d.]. Prieiga per internetą: <<http://opentextnn.ru/history/istochnik/medushevskaja/?id=1884&text=1>>.

22. СИМОНОВ, Р. А.; АНДРЕЕВА, О. В. *Источниковедение и историография истории книги*: учебное пособие для специальности 2811 „Книговедение и организация книжной торговли“. Министерство науки, высшей школы и технической политики Российской Федерации. Москва: Издательство МПИ „Мир книги“, 1993. 56 p. – Už šio leidinio kopijos parūpinimą dėkoju Rusijos nacionalinės bibliotekos Sankt-Peterburge darbuotojai dr. Natalijai Lelikovai.

23. СИМОНОВ, Р. А.; АНДРЕЕВА, О. В. *Источниковедение и историография истории книги*: Учебное пособие [interaktyvus] [žiūrėta 2009 m. rugpjūčio 19 d.]. Prieiga per internetą: <<http://i.hi-edu.ru/cdo/vlib/xbook038/01/eabout.htm>>.

SOURCES OF BOOK HISTORY

DOMAS KAUNAS

Abstract

Investigation of book history sources or source research is a book science discipline that investigates the origin of book history sources, their retrieval, classification, evaluation and usage. This is partly a theoretical and partly an applied discipline. The theoretical part of source investigation includes the analysis of the authenticity, reliability, and typology of sources. The applied part of source investigation focuses on the issues of building the basis of sources and their usage. The general solution in the methodology of processing sources is classification. The main concepts of classification are type and sort. A type is perceived as a model of a group of objects (data, work or things) having a general essential property. A sort is defined as an object under classification that meets the type definition by a general or a partial attribute.

Scholars of different countries have agreed that a type is determined by the following attributes: 1) time of origin (primary and secondary), 2) information format (written, visual, audial, linguistic, or objects). Book history perceives the second attribute as the most important because, according to it, sources are defined as written and non-written. Written

sources are most numerous; depending on their purpose they are grouped into the following sorts: 1) books; 2) official documents; 3) critical and evaluation materials; 4) bibliographies; 5) statistical documents; 6) reference books of institutions and companies, catalogues, address books; 7) archival clerical documents; 8) advertisements of publications; 9) information material of periodicals; 10) diaries; 11) correspondence; 12) memoirs; 13) book research in other sciences; 14) publicistic writings; 15) book ownership marks; 16) other manuscript or printed sources.

Non-written sources are less diverse. They include: 1) visual and audial documents; 2) objects of material culture (buildings, equipment, memorials, book culture means). Critical evaluation concerns mainly written sources. It may be internal and external. The first one helps to identify the sort of a source as a document and its attributes, and the latter is related to the significance of a document. A researcher builds his conclusions on the totality of sources and reconstructs the facts and phenomena that belong to the past of a book and serve as a basis for determining the regularities of its development.

Įteikta 2010 m. sausio mėn.